

תחושה מהפכנית של צדק? רגש ופסיקה ברוסיה בשלהי שלטון הצאר ובראשית העידן הסובייטי

מאמר זה בוחן את ההיסטוריה האינטלקטואלית של המונח "תחושת צדק" ושל מונחים סמוכים, מתוך כוונה להעמידם במרכז הפרקטיקה המשפטית ברוסיה בראשית המאה העשרים. המאמר נפתח בניסיון להתחקות אחר הופעתן של דרכי חשיבה חדשות בסוגיית הרגש השיפוטי באימפריה הרוסית של סוף המאה התשע-עשרה, וסוקר את ההשפעות הבינלאומיות והמקומיות עליהן. כמו כן, המאמר בוחן כיצד התפתחו התאוריות הללו לאחר המהפכה הרוסית של 1917, ומתעד הן את ההמשכיות והן את השסעים שכוונן קן פרשת המים המהפכני הזה. לבסוף, המאמר חוקר את הניסיונות להוציא מן הכוח אל הפועל רעיונות רדיקליים אלה תוך התמקדות במודל משפטי ניסיוני של "צדק מהפכני" שאומץ ברוסיה הסובייטית בשנים 1917-1922, המדגיג את הפערים שבין הפרויקט האוטופי הנועז למציאות החומרית הקשה של ימי המהפכה.

מבוא

בתחילת 1914, ככינוס אגודת המשפט של מוסקבה, נשא עורך-דין צעיר בשם יצחק (איסאק) שטיינברג נאום שכותרתו "מהי גישת המשפט החופשי? (החוק והשופט)". בנאומו הציג

* מרצה בכיר בבית הספר הגבוה לכלכלה באוניברסיטה הלאומית למחקר של רוסיה ועמית מחקר באוניברסיטה הרפואית הממלכתית של סיביר.

אני מודה למשתתפי הסמינר "רחשי לב ציבוריים" (École des Hautes Études en Sciences Sociales, פברואר 2018), סדנת "שיפוט, רגש ועבודת רגשות" (International Institute for the Sociology of Law, מאי 2018), סדנת "ריגושיזציה של זירות ציבוריות במבט בין-תרבותי" (אוניברסיטת בן גוריון בנגב ומכון ון ליר בירושלים, מאי 2019) והקולוקווים הבינלאומי "עידן מלחמת האזרחים הרוסית: החיים בתקופה של התנסות חברתית ואלימות" (European University at St. Petersburg, יוני 2019), שהעניקו לי משוב על גרסות מוקדמות יותר של המאמר. תודה מיוחדת מסורה לשרין רואץ' אנאלו וכן לשני הקוראים מטעם כתב העת ONATI SOCIO-LEGAL SERIES, על הערות מועילות.

הערת המערכת: המאמר פורסם במקור ברוסית ובשנת 2019 פורסמה גרסה מעובדת ומתורגמת שלו באנגלית (*A Revolutionary Feeling of Justice? Emotion and Legal Judgement in Late Imperial and Early Soviet Russia*, 9 ONATI SOCIO-LEG. SER. 596 (2019)). גרסה זו של המאמר מובאת כאן במלואה בתרגום לעברית מאת איגנה מיכאלי. מראי מקום והפניות נערכו וכן תורגמו מרוסית על ידי המערכת לנוחות הקריאה. תודה גדולה מסורה למיכאל קגזנוב על הסיוע בעריכת המאמר.

שטיינברג סקירה קצרה של הענף החדש והמתפתח בתורת המשפט ושל הפופולריות הגוברת שלו במדינות מרכז אירופה דוברות הגרמנית. שטיינברג ציין במיוחד כי גישת המשפט החופשי שמה דגש על גישה רגשנית הרבה יותר לניהול מערכת המשפט, ותמכה ביישום יצירתי של נורמות משפטיות.¹ הנאום נשמע אולי מעט רדיקלי בהקשר השמרני של מערכת המשפט בשלהי האימפריה הרוסית, אך למעשה היה זה דיון תאורטי גרדא. שטיינברג עצמו לא היה דמות חשובה במיוחד בעולם המשפט של אותם ימים; הוא היה עורך־דין זוטרו ותו לא (*pomoshchnik prisiazhnogo poverennogo*).

הכול השתנה בשנת 1917, כאשר נסחפה רוסיה למערכולת מהפכנית שהניכה תמורות פוליטיות, כלכליות וחברתיות מרחיקות־לכת תוך חודשים ספורים. בשל מעורבותו הפעילה בחוגי השמאל הצליח שטיינברג להבטיח את מעמדו כקומיסר לענייני משפט (תפקיד מקביל לשר המשפטים) בממשלה הסובייטית הראשונה שלאחר מהפכת אוקטובר. במסגרת תפקידו פיקח על השלב הראשון ברפורמות משפטיות רחבות־היקף שאכן היו מבוססות, לפחות בחלקן, על רעיונותיה הרדיקליים של גישת המשפט החופשי.

מאמר זה בוחן את ההיסטוריה האינטלקטואלית של המונח "תחושת צדק" ושל מונחים קשורים, מתוך כוונה להעמידם במרכז הפרקטיקה המשפטית ברוסיה בראשית המאה העשרים. המאמר נפתח בניסיון להתחקות אחר הופעתן של דרכי חשיבה חדשות סביב סוגיית הרגש השיפוטי באימפריה הרוסית של סוף המאה התשע־עשרה, וסוקר את ההשפעות הבינלאומיות והמקומיות על הרעיונות הללו. כמו כן, המאמר בוחן כיצד התפתחו התאוריות הללו לאחר המהפכה הרוסית של 1917, ומתעד הן את המשכיות והן את הנתק מן העבר שכונן קו פרשת המים המהפכני הזה. לבסוף, המאמר חוקר את הניסיונות להוציא מן הכוח אל הפועל רעיונות רדיקליים אלה תוך התמקדות במודל משפטי ניסיוני של "צדק מהפכני" שאימצה רוסיה הסובייטית בשנים 1917–1922, ומדגיש את הפערים שבין הפרויקט האוטופי הנועז למציאות החומרית הקשה של ימי המהפכה. המאמר בוחן ניסוחים תאורטיים ויישומים מעשיים גם יחד של מודל תחושת הצדק, משתמש בתוכנות מתחומי ההיסטוריה של הרגשות ומשפט ורגשות, ומספק פרספקטיבה חדשה על העמדות השונות כלפי רגשות בשיקול הדעת השיפוטי ובתולדות הרפורמה המשפטית.

נושא הרגש השיפוטי עלה בשנים האחרונות – ואולי אף קודם לכן – על סדר היום של משפטנים רבים ושל חוקרים מתחום ההיסטוריה.² ענף זה בחקר המשפט קרא תיגר על

1 הרצאתו של I. Z. Shteinberg (שעניינה *Chto takoe dvizhenie svobodnogo prava? (Zakon i sud'ia)* ("מהי גישת המשפט החופשי? (החוק והשופט)"), שנישאה בכינוס אגודת המשפט של מוסקבה (1914).

2 ראו למשל Katie Barclay, *Performing Emotion and Reading the Male Body in the Irish Court, c. 1800–1845*, 51 J. Soc. Hist. 293 (2017); Sandra Schnädelbach, *The Jurist as Manager of Emotions: German Debates on Rechtsgefühl in the Late 19th and Early 20th Century as Sites of Negotiating the Juristic Treatment of Emotions*, 6 INTERDISCIPLINES: J. Hist. Soc. 47 (2015); Pavel Vasilyev, *Beyond Dispassion: Emotions and Judicial Decision-Making in Modern Europe*, 25 RG 277 (2019); Terry A. Maroney & Phillip Ackerman-Lieberman, *As a Father Shows Compassion for His Children*, 3 J.L. RELIG. & ST. 240 (2014); Martha C. Nussbaum, *Emotion in the Language of Judging*, 70 St.

הטענה הסטראוטיפית הרווחת שלפיה השופטים (הפליליים של ימינו) נטולי רגשות, הכניס בזהירות את הרגש השיפוטי להקשר הנכון ואף הוכיח שהנושא כרוך לא אחת בסוגיות נפיצות של מעמד חברתי, של מגדר ושל גזע.

בהקשר הרוסי, יש עדיין מספר מצומצם יחסית של מחקרים המוקדשים להיסטוריה של משפט ורגשות, וליתר דיוק לתולדות הרגש השיפוטי (judicial emotion). יוצא־דופן אחד הוא המחקר של מריאנה מורבייבה (Muravyeva), שמוקדש למה שמכונה "מרחבים משפטיים" בהקשר התרבותי והפיזי של אולם המשפט בראשיתה של רוסיה המודרנית.³ במאמרה זה המחברת נוקטת גישה סביבתית ודנה באופן שבו נחשפו רגשות באולם המשפט מתוך יחסי הגומלין שבין אנשי המשפט לסביבתם הטבעית והחברתית. לאחרונה עסקה בנושא זה גם אביגייל ברטצ'ר (Bratcher), שהתמקדה בתפקיד שמילאו רגשות (מגדריים) כמו אהבה ובושה בהתנהלות בית המשפט של חברי המפלגה במוסקבה בימי שלטונו של ניקיטה חרושצ'וב (Khrushchev).⁴

בהמשך אתבסס על זרמים אלה בחקר משפט ורגשות, מתוך כוונה לשחזר את הפולמוס המשפטי על תפקיד הרגשות בשיקול הדעת השיפוטי כפי שהתקיים ברוסיה בראשית המאה העשרים. בכך אני מבקש להדגיש כי ברבים ממונחי המפתח הנידונים במאמר זה (כמו תחושת צדק או צדק מהפכני) התחוללו שינויים משמעותיים במשך השנים, וכן שהמשמעויות שלהם היו תלויות לעתים קרובות בהקשר ובמסגרת של דיון חברתי ופוליטי רחב־היקף הרבה יותר. כמו כן, ברצוני לציין כי המונח הנפוץ ביותר שבו השתמשו בני התקופה היה "תחושה" (*chuvstvo*) ולא "רגש" (*emotsiia*).⁵ לצורך מאמר זה, אינני נכנס לדקויות של ההבחנות בין שני המונחים ואני מתייחס אליהם במידה רבה כאל מילים נרדפות.⁶ אני מסרטט את תולדות המונח תחושת צדק (*Rechtsgefühl/chuvstvo (revoliutsionnoi) zakonnosti*) כפי שהתפתח מראשית המאה העשרים ועד שנות העשרים שלה, ומדגיש את הפערים הבולטים בין כתיבה של המשפטנים למציאות המשפטית הכאוטית בשטח.

JHON'S L. REV. 23 (1996); Dan M. Kahan & Martha C. Nussbaum, *Two Conceptions of Emotion in Criminal Law*, 96 COLUM. L. REV. 269 (1996)

Marianna Muravyeva, *Emotional Environments and Legal Spaces in Early Modern Russia*, 51 J. SOC. HIST. 255 (2017) 3

Abigail Bratcher, *Community Building on the Shop Floor: Emotions, Families, and a Comrades' Court in Khrushchev's Moscow* (2017) (M.A. thesis, Central European University) 4

ההבדל בולט פחות כשמשתמשים במונח הגרמני (*Gefühl*). 5

גישה דומה אימץ לאחרונה רוב בודיס (Boddice), שחלק על ההתעסקות הנוכחית שלנו בקטגוריות מחקר עכשוויות כמו "רגשות" או "חושים". ראו ROB BODDICE, *A HISTORY OF FEELINGS* (2019) 6

א. גישת המשפט החופשי: תאוריות משפטיות "פסיכולוגיסטיות" ובעיית הרגש השיפוטי ברוסיה בשלהי שלטון הצאר

הדיון בסוגיות הרגש השיפוטי נהפך אינטנסיבי במיוחד בתחילת המאה העשרים, וכך נוצרו והתפתחו כמה אסכולות משפטיות שהדגישו את תפקיד הרגשות בשיקול הדעת השיפוטי. בהקשר האמריקני, גישה מוכרת במיוחד היא הריאליזם המשפטי; באירופה, כך נראה, גישת המשפט החופשי (*Freirechtsbewegung*) שצברה תאוצה בגרמניה ובאוסטרו-הונגריה בסביבות 1900 היא שנהפכה לנקודת ההתייחסות הרלוונטית ביותר.⁷ גישת המשפט החופשי, שזוהתה עם מלומדים כמו אויגן ארליך (Ehrlich), ארנסט פוקס (Fuchs) והרמן קנטורוביץ' (Kantorowicz), הציעה אלטרנטיבה רדיקלית למערכות המשפט המקובלות באותם ימים באירופה הקונטיננטלית.⁸

כפי שצוין לעיל, אחד ההיבטים המרכזיים של גישת המשפט החופשי היה הדגש שהעניקה לתפקיד הרגש בשיקול הדעת השיפוטי. ליתר דיוק, היא הדגישה את הרעיון של פרשנות משפטית חופשית (*freie Rechtsfindung*) ואת יכולתו של השופט כפרט⁹ לזהות ולממש את תחושת הצדק שלו (*Rechtsgefühl*), כמו גם את צורות החוק החי (*lebendes Recht*) שמתפתחות מטבען בכל קולקטיב אנושי.¹⁰ מטבע הדברים הובילה אסכולה זו למידה רבה של עצמאות שיפוטית ואף הניחה מראש את כינונו של החוק כחלק מתפקידה של הרשות השופטת, הדומה במובנים מסוימים למעמדו של השופט במערכות המשפט האנגלו-סקסיות.¹¹ גישת המשפט החופשי הייתה תנועה רבת-השפעה אך שנויה במחלוקת, שבמשך כל שנותיה הראשונות של המאה העשרים נאבקה להגדיר את עצמה ולהשיג לגיטימציה. אולם, כפי שכבר ציינו מלומדים, נודעה לה השפעה גם בהקשרים לאומיים אחרים – למשל בצפון

- 7 James E. Herget & Stephen Wallace, *The German Free Law Movement As the Source of American Legal Realism*, 73 Va. L. Rev. 399 (1987); KLAUS RIEBSCHLÄGER, *DIE FREIRECHTSBEWEGUNG: ZUR ENTWICKLUNG EINER SOZIOLOGISCHEN RECHTSSCHULE* (1968)
- 8 EUGEN EHRLICH, *GRUNDLEGUNG DER SOZIOLOGIE DES RECHTES* (1913); GNAEUS FLAVIUS (HERMANN ULREICH KANTOROWICZ), *DER KAMPF UM DIE RECHTSWISSENSCHAFT* (1906); ERNST FUCHS, *WAS WILL DIE FREIRECHTSSCHULE?* (1929)
- 9 באותם ימים כל השופטים במדינות מרכז אירופה דוברות הגרמנית (כמו גם באימפריה הרוסית) היו גברים. ראו למשל Kelly Buchanan, *Woman in History: Lawyers and Judges*, LIBRARY OF CONGRESS (Mar. 6, 2015), <https://bit.ly/2XPzugu>
- 10 ראו בכלליות (Marc Hertogh ed., 2009); SEBASTIAN SILBERG, *HERMANN KANTOROWICZ UND DIE FREIRECHTSBEWEGUNG* (2005)
- 11 על כוחם של שופטי המשפט המקובל לזהות את הדין ולעצבו, ראו Joseph Dainow, *The Civil Law and the Common Law: Some Points of Comparison*, 15 Am. J. Comp. L. 419, 424-425, 431-434 (1967); 3 Ben Depoorter & Paul H. Rubin, *Judge-Made Law and the Common Law Process*, in *THE OXFORD HANDBOOK OF LAW AND ECONOMICS: PUBLIC LAW AND LEGAL INSTITUTIONS* 129 (Fransco Parisi ed., 2017); *LAW AND LEGAL INSTITUTIONS* 129 (Fransco Parisi ed., 2017); MAX WEBER, *LAW IN ECONOMY AND SOCIETY* (1967)

אמריקה או במרכז-מזרח אירופה.¹² בהמשך אבקש להדגיש את ההשפעה שהייתה לרעיונות הרדיקליים של גישת המשפט החופשי בשטחי האימפריה הרוסית. כבר בעשורים הראשונים של המאה העשרים החל רעיון המשפט החופשי לצבור תאוצה לאורך גבולותיה המזרחיים של אירופה, והמשפטנים הרוסים הקדישו תשומת לב רבה לחדושים משפטיים במערב.¹³ אף על פי שתרגומים של טקסטים משפטיים לרוסית היו מוגבלים למדי,¹⁴ בהרצאות פומביות ובפרסומיהם, עורכי־דין כמו איסאק שטיינברג קידמו בפועל את הלך המחשבה החדש בדבר תפקיד הרגש בקבלת החלטות שיפוטיות.¹⁵ מלומדים מסוימים אף העריכו שהשופטים הרוסים והחברה הרוסית בכלל עשויים היו להיות פתוחים יותר מאלו שבמערב לרעיון הזה של ההגשת הרגשות בשיקול הדעת השיפוטי, בשל מה שנתפס כאותה "חיבה הייחודית כל כך לאופי הרוסי" [*russskoi nature*].¹⁶

אם לא די בכך, חוקרים כמו לב פטרוז'יצקי (Petražickij), יוסיף פוקרובסקי (Pokrovskii) ופאבל נובגורודצב (Novgorodtsev) פיתחו תאוריות משפטיות משלהם, שהדגישו את הפן המוסרי ובמיוחד את הפן ה"פסיכולוגי" במקורות החוק.¹⁷ הם אף הציעו לראות במשפט כולו מעין רגש, אינסטינקט או אינטואיציה שיפוטיים.¹⁸

- 12 ראו למשל Herget & Wallace, לעיל ה"ש 7; Monica Eppinger, *Governing in the Vernacular*; Eugen Ehrlich and Late Habsburg Ethnography, in *LIVING LAW: RECONSIDERING EUGEN EHRLICH* 21 (Marc Hertogh ed., 2009); Assaf Likhovski, *Venus in Czernowitz: Sacher-Masoch, Ehrlich and the Fin-de-Siècle Crisis of Legal Reason*, in *LIVING LAW: RECONSIDERING EUGEN EHRLICH* 49 (Marc Hertogh ed., 2009).
- 13 Vasilyev, *Beyond Dispassion*, לעיל ה"ש 2, בעמ' 281-280.
- 14 ראו למשל RUDOLPH VON JHERING, *THE STRUGGLE FOR LAW* (2nd ed., John J. Lalor trans., 1915).
- 15 לעיל ה"ש 1; I. Z. Shteinberg, *Dvizhenie v pol'zu svobodnogo prava (Zakon i sud'ia)*, XVI-XVII IURIDICHESKIE ZAPISKI 223 (1913) (השופט)."
- 16 כפי שתיאר זאת G. F. Shershenevich בהרצאתו *O Chuvstve Zakonnosti* ("על תחושת הצדק"), שנישאה באוניברסיטה הפדרלית קאזאן, רוסיה (10.3.1897).
- 17 1-2 LEV I. PETRAŽICKIJ, *TEORIJA PRAVA I GOSUDARSTVA V SVJAZI S TEORIEJ NRAVSTVENNOSTI* (1909, 1910) (לב ' פטרוז'יצקי תיאוריית הצדק והשלטון וקשריה עם תיאוריית המוסר); IOSIF A. POKROVSKIJ, *SPRAVEDLIVOST', USMOTRENIE SUD' I I SUDEBNAIA OPEKA: DILEMMY SOVREMENNOGO GRAZHDANSKOGO PRAVA V OBLASTI DOGOVOROV* (1901) (יוסיף א' פוקרובסקי צדק, שיקול דעת שיפוטי ותלות: דילמות במשפט האזרחי העכשווי בתחום החוזים); PAVEL I. NOVGORODTSEV, *ISTORIJA NOVOI FILOSOFII PRAVA: KURS LEKTSII* (1900) (פאבל ' נובגורודצב תולדות הפילוסופיה החדשה של המשפט: סדרת הרצאות).
- 18 ראו שם, בכלל המקורות; Ivan V. Posnov, *Sootnoshenie prava i npravstvennosti v* ראו *psikhologicheskoi teorii prava L. I. Petrazhitskogo*, 9 VESTNIK MGTU 96 (2006) (איבן ו' פוסנוב "יחסי הגומלין בין הצדק למוסר בגישה הפסיכולוגית למשפט של ל' י' פטרוז'יצקי"); ANDRZEJ WALICKI, *LEGAL PHILOSOPHIES OF RUSSIAN LIBERALISM* 213-290 (1987).

אפשר להמחיש את התפתחותן של התאוריות המשפטיות החדשות הללו בהקשר של רוסיה בשלהי שלטון הצאר באמצעות דוגמה, תוך שימוש בתאוריה המשפטית של לב פטרוז'צקי ובפרשנויות שלו למשפט כחלק בלתי-נפרד מתחום הגישה הפסיכולוגית למשפט. פטרוז'צקי היה משפטן רב-השפעה שלימד בפקולטה למשפטים באוניברסיטת סנט פטרסבורג, והיה פעיל גם בחוגים הפוליטיים הליברליים בשלהי האימפריה הרוסית. הוא היה אחד ממייסדיה המרכזיים של המפלגה החוקתית-דמוקרטית (Kadets) וקידם סדר-יום פרוגרסיבי בדומה הממלכתית (הפרלמנט הרוסי), אם כי בהצלחה מעטה בלבד.

בצעירותו למד פטרוז'צקי בגרמניה והושפע מהרעיונות המשפטיים החדשים שלבלבו באירופה באותה תקופה. התאוריה שפיתח היא ברובה עצמאית ונפרדת מהם, ומספקת זווית ראייה שונה מאוד על מקורות החוק וטבעו ועל תפקיד הרגש בשיקול הדעת השיפוטי. לדברי פטרוז'צקי, כל תופעה חברתית מתקיימת באופן סובייקטיבי בלבד במוחו של אדם החוקר אותה. זה היה הבסיס לשיטת המחקר שלו וזו הייתה גם אבן הפינה בדיסציפלינה הכוללנית של הגישה הפסיכולוגית למשפט שהציע.¹⁹ גישה זו התעקשה לראות במשפט מעין אינסטינקט שיפוטי טבעי, שהמכשולים היחידים בדרכו הם הקודים הפליליים המגושמים והמשפט הפוזיטיבי. במקום זאת הציע פטרוז'צקי חזרה אל משפט אינטואיטיבי, שיהיה אינדיבידואלי, גמיש וקשוב הרבה יותר לנסיבות החברתיות והחומריות של כל מקרה לגופו.²⁰ יתרה מזו, פטרוז'צקי הדגיש את הרכיב הרגשי בגישה חדשה זו לשיקול הדעת השיפוטי, ודחה את המסורת רבת-השנים שהאדירה את הרציונליות בתהליך קבלתן של החלטות שיפוטיות.

התיאוריות של פטרוז'צקי ושל עמיתיו לא אומצו באופן גורף; בסופו של דבר גם לא נודעה להן השפעה של ממש על מערכת המשפט השמרנית למדי של שלהי האימפריה הרוסית, ובכל זאת היו להן תומכים.²¹ חשוב לציין כי כמה מהרעיונות של גישת המשפט הפסיכולוגיסטית אומצו גם על ידי קבוצה צומחת של משפטנים בשמאל הרוסי, כמו שטיינברג ומיקאיל רייזנר (Reisner).²² השפעות אלה יתגלו כבעלות תהודה בימים שלאחר המהפכה הרוסית של 1917, לשם פונה כעת הדיון שלנו.

19 Posnov, לעיל ה"ש 18, בעמ' 88-89.

20 LEV I. PETRAŽICKIJ, VVEDENIE V IZUCHEENIE PRAVA I NRAVSTVENNOSTI - EMOTSIONAL'NAIA PSIKHOLOGIJA (1905) (לב י' פטרוז'צקי מבוא ללימודי משפט ומוסר – גישה פסיכולוגית למשפט).

21 ראו למשל D. DEMBSKIJ, 'FILOSOFIJA PRAVA I NRAVSTVENNOSTI' PROF. L.I. PETRAZHITSKOGO (1909) (ד' דמבסקי תורת המשפט והמוסר של פרופ' ל' י' פטרוז'צקי).

22 MIKHAIL A. REISNER, TEORIJA L. I. PETRAZHITSKOGO, MARKSIZM; לעיל ה"ש 1; Shteinberg (מיכאיל א' רייזנר הגותו של ל' י' פטרוז'צקי, מרכסוזם ואידיאולוגיה חברתית); עוד ראו Ara G. Khochoian, *Razvitie idei psikhologicheskoi shkoly prava v trudakh M. A. Reisnera i I. A. M. Magazinera*, 9 PRAVO I GOSUDARSTVO (ארה ג' חוצ'וויאן "פיתוח רעיון הגישה הפסיכולוגית למשפט בעבודותיהם של מ' א' רייזנר וי' מ' מגזינר"); 9 Ol'ga Alekseevna Skibina, *Psikhologicheskaja teorii prava*; L. I. Petrazhitskogo i marksizm v uchenii M. A. Reisnera, ISTORICHESKIE, FILOSOFSKIE, POLITICHESKOE O IURIDICHESKIE NAUKI, KUL'TUROLOGIJA I ISKUSSTVOVEDENIE. VOPROSY TEORII I PRAKTIKI 163 (2013) (אולגה א' סקיבינה "הגישה הפסיכולוגית למשפט של ל' י'").

ב. מהפכה ותחושה של צדק: התאוריה המשפטית לאחר 1917

המהפכה הרוסית הולידה מגוון של תאוריות, פרקטיקות וסגנונות חיים ניסיוניים.²³ נדמה היה שתוך שנים ספורות היא הניבה כמה מהפרויקטים האמנותיים, המדעיים והפוליטיים הייחודיים ביותר שאפשר להעלות על הדעת, שלא לומר ליישם. חשוב לציין, כפי שהציעו לאחרונה כמה מלומדים, שהפרויקטים הללו התגבשו במקרים רבים כבר בהקשר השמרני של שלהי האימפריה הרוסית, אבל נשאו פרי רק בנוף התרבותי הפתוח יותר של ראשית העידן הסובייטי.²⁴

בחלק זה של המאמר אתייחס לתאוריה המשפטית הסובייטית כדוגמה לתמורות אוטופיות שכאלה, ואבחן כיצד התפתחו לאחר 1917 רעיונות כמו תחושת צדק או הסתמכות על רגש בקבלת החלטות שיפוטיות. ספרי משפט נתפסים בדרך כלל כטקסטים מסוג פורמלי מאוד, הכבולים למוסכמות ולמגבלות רבות – הן של הז'רגון המשפטי והן של כללי הכתיבה האקדמית. הנחות אינטואיטיביות אלה אינן נכונות בהכרח; הן ודאי לא חלות על מסמכים שהופקו בשנים הראשונות למהפכה הרוסית, עידן של שינוי חברתי ופוליטי ושל אי-יציבות מהפכני, שהוביל גם לאחת הרפורמות המשפטיות הרדיקליות ביותר בתולדות האנושות. בתקופות של מהפכה, המוסכמות הגנריות שמעצבות מסמכים היסטוריים בכלל וחיבורים משפטיים בפרט נמצאות גם הן במצב של תמורה מתמדת. חקר התמורות שחלו במוסכמות הללו מספק נקודת מבט ייחודית בניסיון להתחקות אחר תהליך בנייתן של נורמות חברתיות ומקצועיות חדשות, ולנתח אותן.

ניקה לדוגמה את ספרו הקצר של גריגורי מ' פורטוגלוב,²⁵ *Revoliutsionnaia sovest' i sotsialisticheskoe pravosoznanie* [מצפון מהפכני ותודעה משפטית סוציאליסטית],

פטרז'צקי ומרכסיוז בעבודתו של מ' א' רייזנר ("G. S. Pratsko & O. N. Boldyrev, *Razvitie psikhologicheskoi teorii prava v rabotakh M. A. Reisnera*, 1 *FILOSOFIA PRAVA* 16 (2015) (ג' ס' פרסטקו וא' נ' בולדיירב "פיתוח הגישה הפסיכולוגית למשפט בעבודתו של מ' א' רייזנר"); (G. S. Pratsko & O. N. Boldyrev, *Vliianie idei L. I. Petrazhitzkogo na razvitie psikhologicheskogo obosnovaniia prava v trudakh M. I. Reisnera*, 2 *IURIST-PRAVOVED* (2015) 10 (ג' ס' פרסטקו וא' נ' בולדיירב "השפעת הגותו של ל' י' פטרז'צקי על התפתחות ההסברים הפסיכולוגיים למשפט בעבודתו של מ' א' רייזנר").

23 ראו למשל RICHARD STITES, *REVOLUTIONARY DREAMS: UTOPIAN VISION AND EXPERIMENTAL LIFE IN THE RUSSIAN REVOLUTION* (1989); STEFAN PLAGGENBORG, *REVOLUTIONSKULTUR: MENSCHENBILDER UND KULTURELLE PRAXIS IN SOWJETRUSSLAND ZWISCHEN OKTOBERREVOLUTION UND STALINISMUS* (1996); NIKOLAI KREMENTSOV, *REVOLUTIONARY EXPERIMENTS: THE QUEST FOR IMMORTALITY IN BOLSHEVIK SCIENCE AND FICTION* (2014); ANDY WILLIMOTT, *LIVING .THE REVOLUTION: URBAN COMMUNES & SOVIET SOCIALISM, 1917-1932* (1st ed. 2017) 24 DANIEL BEER, *RENOVATING RUSSIA: THE HUMAN SCIENCES AND THE FATE OF LIBERAL MODERNITY, 1880-1930* (1st ed. 2008); *RETHINKING THE RUSSIAN REVOLUTION AS HISTORICAL DIVIDE* (Matthias Neumann & Andy Willimott eds., 1st ed. 2017).

25 לא הרבה ידוע על פורטוגלוב עצמו, אם כי יש עדויות למעורבותו בעיתונות ובפוליטיקה הציונית ברוסיה הקדם-מהפכנית. לאחר המהפכה הוא היה פעיל בעיקר כיועץ משפטי לממשל

שפורסם בפטרבורג בשנת 1922 והתייחס מפורשות לרגשותיו של השופט בהדגישו את השיבותם של המצפון ושל תחושה פנימית בעשיית הצדק.²⁶ ספר זה סטה אפוא מההשקפה המסורתית שקבעה כי הרציונליות היא הרכיב העיקרי בקבלת החלטות שיפוטיות.²⁷ ספרו של פורטוגלוב היה אחד החיבורים הלמדניים הראשונים שהדגישו את חשיבות המצפון בתורת המשפט, ועל כן נידון בהרחבה בחוגים המשפטיים הסובייטיים במשך כל שנות העשרים.²⁸ בניסיון לחקור את המשמעויות ואת התפקידים שייחסו החוקרים הסובייטיים המוקדמים למצפון ולרגש בהכרעה השיפוטית, אתמקד להלן בחיבור של פורטוגלוב, תוך כדי התייחסות לפרסומים אקדמיים אחרים של משפטנים מהתקופה ולדוגמאות שהם עצמם הביאו מהפרקטיקה המשפטית של ראשית העידן הסובייטי.

בחיבורו עסק פורטוגלוב בעיקר בשני מונחי המפתח של המשפט הסובייטי המוקדם: "מצפון מהפכני" ו"תודעה משפטית סוציאליסטית". אני מגדיר את המילה "מצפון" כהיבט הפסיכולוגי של שיפוט מוסרי, וטוען שיש בו רכיב רגשי חזק. הבנה זו של מושג המצפון מוצאת את אישורה גם בביטוי הרוסי הנפוץ *chuvstvo sovesti* (מילולית: תחושת המצפון).²⁹ בעיני משפטנים סובייטיים מוקדמים כמו פורטוגלוב, אי-אפשר היה לצמצם את מושג המצפון לשליטה עצמית רציונלית גרדא, ועל כן גם אי-אפשר היה להעלות על הדעת מצפון ללא ממד רגשי.

טיבם של הרגשות הללו לא תמיד הוגדר היטב. בעקבות פורטוגלוב, שלא הבחין בין רגש זה או אחר בהכרעה השיפוטית (יש לשער שעם הרגשות הרלוונטיים ביותר נמנו האמפתיה, החמלה או הסולידריות – ומנגד גם תיעוב או כעס), אשתמש גם אני בקטגוריות כלליות כמו רגש או תחושה.

המקומי בפטרבורג. בהמשך יש אזכורים לחיכוכים עם השלטונות הסובייטיים, שהביאו למותו בטרם עת כתוצאה מבריאות לקויה. ראו (2009) ARON PERELMAN, *VOSPOMINANIA* (ארון פרלמן זיכרונות).

GRIGORII M. PORTUGALOV, *REVOLIUTIONNAIA SOVEST' I SOTSIALISTICHESKOE PRAVOSOZNANIE* 26 (1922) (גריגורי מ' פורטוגלוב *מצפון מהפכני ותודעה משפטית סוציאליסטית*).

27 ההגדרות הרוסיות והסובייטיות לרגש (כולל השימוש במונח בתחום המשפטי) תואמות ברובן את ההנגדה בין *אמוציו* לרציו, הנגדה המתועדת היטב בשלל הקשרים תרבותיים מערביים. ראו למשל (2015) JAN PLAMPER, *THE HISTORY OF EMOTIONS: AN INTRODUCTION*.

28 ראו Olga Dmitrievna Maksimova, *Revoliutionnoe pravosoznanie kak istochnik sovetskogo prava i zakonotvorchestva*, 9 *ISTORICHESKIE, FILOSOFKIE, POLITICHESKIE I IURIDICHESKIE NAUKI, KUL'TUROLOGII I ISKUSSTVOVEDENIE - VOPROSY TEORII I PRAKTIKI* 88, 90 (2014) (אולגה ד' מקסימובה "התודעה המהפכנית כמקור למשפט ולחקיקה הסובייטיים").

29 E. E. Stefanskii, *Kontsept 'sovest' v russkoi, pol'skoi i cheshskoi lingvokul'turakh*, 72 *IZVESTIIA ROSSIISKOGO GOSUDARSTVENNOGO PEDAGOGICHESKOGO UNIVERSITETA IM. A. P. NAZARETIAN, Sovest' v prostranstve kul'turno-istoricheskogo bytiia*; I. GERZENA 124 (2008) (פולין וצ'כיה); A. P. Nazaretian, *Sovest' v prostranstve kul'turno-istoricheskogo bytiia*; 5 *OBSHCHESTVENNYE NAUKI I SOVREMENNOST'* 152 (1994) (א' פ' נזרטיאן "מצפון במרחב הקיום התרבותי-היסטורי: הערות").

בפתח דבריו בחן פורטוגלוב את ההיסטוריה של המצפון ואת הרלוונטיות שלו לקבלת החלטות שיפוטיות, תוך כדי התחקות אחר התפתחות המושג מתוך המושג הרומי של תום לב (*bona fides*), וסיפק הסברים סוציו-אקונומיים (כלומר מרקסיסטיים) לתמורות שחלו במושג לאורך ההיסטוריה, כולל תצורות חברתיות ואופני ייצור. פורטוגלוב ציין במיוחד את מורשתו הנתעבת של רעיון המצפון מימי הביניים בהקשר המשפטי: לדידו, "תום לבם" של האינקוויזיטורים היה קשור קשר הדוק למשפטי מכשפות, לעיניים, ליחס שרירותי ולקנאות תית שנתפסו מן הסתם כבלתי-רצויים בראשית העידן הסובייטי.³⁰

על פי ההשקפה המרקסיסטית על ההיסטוריה, שינויים בתצורה החברתית הדומיננטית מחוללים בהכרח שינויים בתפיסה הסובייקטיבית של המציאות ובמשפט. לפיכך, תחושת המצפון החדשה, הסוציאליסטית, נתפסה בעיני החוקרים הסובייטים המוקדמים כשונה במהותה מקודמותיה ברומא העתיקה, בימי הביניים ובמשטר הקפיטליסטי. בהקשר הסוציו-אקונומי החדש שלאחר המהפכה צריך היה להמציא מחדש את המצפון, לשחרר אותו מכל התכונות הבלתי-רצויות, ובכך לעצבו כך שישקף את השקפת העולם ה"נכונה", את הערכים ואת הנטייה הרגשית של מעמד הפועלים המנצח. חיוני לציין כי תחושה חדשה זו הייתה אמורה גם לפעול אחרת בהקשר המשפטי: "לאחר שהשתחרר מאמות המידה הישנות של טוב ורע", המצפון המהפכני יכול היה "להגיב מיד לביטויים השונים של הרצון האנושי ולהכפיף אותו לסדר המשפטי המתהווה [...] זה שיצר הרצון המהפכני של העם".³¹ יש להוסיף ולומר שפורטוגלוב קישר מפורשות בין השקפה זו של המצפון המהפכני לבין התאוריה המשפטית הפסיכולוגית או האינטואיטיבית של לב פטרז'יצקי.³² הוא חיבר בראש ובראשונה בינה לבין טענתו של פטרז'יצקי שהמשפט הוא בעצם רגש, בדומה לכעס, כזה שמרגישים כלפי "אקט הראוי לגינוי מוסרי".³³

בעקבות המהפכה, המשפט החדש והמהפכני אכן נוצר באמצעות אלתור של ההמונים, שקיבלו יד חופשית כמעט להפעיל בעצמם את טחנות הצדק ולהטיל גזרי דין בבתי המשפט של העם.³⁴ הקומיסר לענייני חינוך (תפקיד המקביל לשר החינוך), אנטולי לונאטשארסקי (Lunacharsky), קידם בברכה ובהתלהבות רבה את האווירה היצרית הזו באולם המשפט ותיאר אותה כ"יין צעיר ומבעבע".³⁵ פטר (פטריס) סטוצ'קה (Stučka), שירש את איסאק שטיינברג כקומיסר לענייני משפט, הודה כי התמוגג מקריאת גזרי הדין שהוטלו בבתי המשפט של העם. לדבריו, ההחלטות היו אמנם "פרועות ובלתי-סבירות", ועם זאת הן גם היו דוגמה ומופת למה שכינה "האקט החי" [*zhivoe delo*], עדות למעורבות של מעמד

30 PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26.

31 שם, בעמ' 40.

32 PETRAŽICKIJ, לעיל ה"ש 20.

33 PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26.

34 ראו Murray Frame, *Crime, Society and "Revolutionary Conscience" during the Russian Civil War: Evidence from the Militia Files*, 17 CRIME, HIST. & SOC. 129 (2013).

35 A. V. Lunacharsky, *Revoliutsiia i sud*, PRAVDA (Dec. 1, 1917) (א' ו' לונאטשארסקי "המהפכה ובית המשפט").

הפועלים בניהול המדינה הסוציאליסטית המתהווה.³⁶ כיהא לאופייה המעמדי של מערכת המשפט הסובייטית החדשה, בתי המשפט של העם שפעלו בשטח השיתו לעתים קרובות עונשים כבדים בעליל שהונעו מתוך רגש, במיוחד על מי שנחשב "אויב מעמד הפועלים" (כולל הוצאה להורג של גנבים "שאינם ראויים לחיות" (*ne godnykh dlia naseleiiia*), כפי שדווח במחוז וורונז' במרס 1918).³⁷ ראוי לציין כי במסמכי היסוד שלהם הכריזו בתי המשפט החדשים מפורשות כי ישמשו "בתי משפט של מצפון" (*sudy sovesti*) שאינם כבולים רק ללשון החוק הרשמית.³⁸

עם זאת, בניתוח שלו עצמו את מערכת המשפט הניסיונית זו ניסה פורטוגלוב להבחין בין "מצפון מהפכני" לבין "תודעה משפטית סוציאליסטית". מצד אחד הוא ראה במצפון רגש הנחווה על ידי יחידים, ואילו בתודעה המשפטית – תחושה חברתית קולקטיבית;³⁹ מנגד, כפי שהוזכר לעיל, הייתה למצפון גם היסטוריה ארוכה שקשרה אותו לפאודליזם וקפיטליזם, בעוד שהתודעה המשפטית נתפסה כביטוי סוציאליסטי מובהק ואפילו "מטהר".⁴⁰ חשוב לציין שכהרגשה קולקטיבית נקשרה התודעה המשפטית באופן הדוק גם לפרויקט הפוליטי הבולשביקי, ונודעו לה קונטציות אידאולוגיות משמעותיות. יתר על כן, הדרישות שהציב פורטוגלוב לפני שופטים יצרו זיקה בין מושג התודעה המשפטית לבין חברי המפלגה המשכילים והמנוסים יותר.⁴¹

במובן מסוים, מצפון מהפכני היה נדבך רגשי חשוב במבנה המשולש של תודעה משפטית מהפכנית שתיאר פורטוגלוב. ראשית, היה על השופט לבחון לעומק את כל נסיבות המקרה שהובא לפניו. מבחינה זו לא הניא פורטוגלוב את השופטים מהסתמכות על שיקול הדעת הרציונלי, על ההיגיון ועל הידע המדעי המוכח.⁴² לאחר מכן היה על בית המשפט להתאים את עצמו לצווי הממשלה הסובייטית ובכך לאשש את נאמנותו הפוליטית. הרכיב החשוב ביותר היה השכנוע הפנימי של בית הדין הסוציאליסטי – "המצפון המהפכני" שלו. הוא

Pēteris Stučka, *Proletarskaia revoliutsiia i sud*, 1 PROLETARSKAIA REVOLIUTSIIA I PARVO 36 (1918) 21 (פטריס סטוצ'קה "המהפכה הפרולטרית ומערכת המשפט").

Sh. Gringauz, *K voprosu ob ugovnom prave i pravotvorchestve mass v 1917 i 1918* 37 (ש' גרינגאוז "לשאלת הדין הפלילי והחלתו הנרחבת בשנים 1917 ו-1918").
gg, 3 SOVETSKOE GOSUDARSTVO I PRAVO 80, 89 (1940)

שם. 38

PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26, בעמ' 19. 39

שם, בעמ' 21. 40

M. A. CHEL'TSOV-BEBUTOV, SOTSIALISTICHESKOE PRAVOSOZNANIE I UGOLOVNOE PRAVO REVOLIUTSII (1924) 41 שם; עוד ראו ש' צ'לצ'וב-בבוטוב *תודעה משפטית סוציאליסטית וחוק העונשין של המהפכה*.

42 החוק הסובייטי המוקדם לא העניק משקל רב להוכחות רשמיות (למשל, לעדות בשבועה שנדרשה בעבר במקרים רבים במערכת המשפט של האימפריה הרוסית). במקום זאת נתפסו הוכחות כאלה כאנכרוניזם שאינו עולה ברמתו על שבועת נדר דתית או על סוגי משפט שהיו מקובלים בימי הביניים כמו דריקרב, משפט האל או משפט באש. ראו PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26, בעמ' 28.

היה שימושי וחינוכי במיוחד בשלבים האחרונים של המשפט ובמתן גזר הדין.⁴³ במילותיו של פורטוגלוב,⁴⁴ האקט של הטלת העונש אמור להיות מבוסס כל כולו על אותה תחושה פנימית (*dushevnoe chut'e*) של השופט.⁴⁵ בעצם העלתה של טענה זו הדגישו פורטוגלוב ושאר המשפטנים הסובייטיים המוקדמים את תפקידו של הרגש בהכרעה השיפוטית, וגרסו שיש להעניק לשופטים מידה רבה של אוטונומיה.

פורטוגלוב תפס את התפתחות החוק הסובייטי המוקדם כשלב מעבר בין "המצפון המהפכני" המוגבל יחסית לבין תפיסה כוללנית יותר של "תודעה משפטית סוציאליסטית". השקפה זו באה לידי ביטוי בצווים ממשלתיים שנתנו עדיפות למונח האחרון בראשית שנות העשרים. פורטוגלוב, שכתב את חיבורו בשנה שבה נכנס לתוקפו חוק העונשין הסובייטי הראשון, ראה בהתלהבות את הקודיפיקציה הזו כתהליך של התגבשות וכאמצעי להשבת התודעה המשפטית הסוציאליסטית לידי ההמונים.⁴⁶ על פני השטח, חזרתו של חוק העונשין סתרה לכאורה את העיקרון המרקסיסטי-לניניסטי של צמצום השליטה של המדינה והחוק.⁴⁷ נראה כי פורטוגלוב לא הבחין בבעיה וטען בתוקף לקיומה של אחדות כמעט טרנסצנדנטלית בין קודקס החוקים לבין התודעה המשפטית הסוציאליסטית. מבחינתו הייתה אחדות זו תופעה של פסיכולוגיית המונים, הממחישה כיצד התודעה הקולקטיבית של מעמד הפועלים גיבשה לעצמה חוקים מדעיים-סוציאליסטיים של התפתחות חברתית.⁴⁸

זהות זו שבין קודקס החוקים לבין התודעה המשפטית הושגה, חלקית לפחות, באמצעות רפורמה משפטית שביקשה למנות שופטים בעיקר על בסיס מוצאם המעמדי ולא על סמך כישוריהם המקצועיים. לפחות בתאוריה, מרבית השופטים לא היו אמורים לקבל הכשרה מקצועית כלשהי, ומינוי שופטים "בורגניים" עם תארים רשמיים לא התקבל בעין יפה. לדברי פורטוגלוב, רק "משפט של פועלים בידי פועלים הוא הערובה הטובה ביותר להבנה הדרת ביחס לתנאים של חיי היומיום, להשקפת העולם ולמנהגים".⁴⁹

43 ש.ם.

44 ש.ם, בעמ' 47.

45 כתי המשפט של העם בראשית העידן הסובייטי כללו שופט ושני עוזרים (*narodnye zasedateli*), שהיו אמורים להיות הגוף המפקח על השופט אך הלכה למעשה ביצעו בעיקר מטלות מנהליות או טכניות. מעניינת במיוחד השאלה כיצד גישרו ביניהם השלושה על חילוקי דעות פוטנציאליים בעמדותיהם הרגשיות כדי להגיע להחלטה משותפת. שאלה זו לא קיבלה מענה בחיבורו של פורטוגלוב. עם זאת, יש לפחות כמה רמזים לכך שהשופטים המשכילים (הבורגניים) הצליחו לשכנע בקלות רבה יותר את עוזריהם בני המעמד הנמוך, ובכך למעשה גברו על עקרון "התודעה המשפטית הסוציאליסטית". ראו Stučka, לעיל ה"ש 36, בעמ' 6.

46 PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26, בעמ' 24, 38-59.

47 בספרו מדינה ומהפכה הודה לנין כי ייתכן שגם לאחר המהפכה תהיה תקופת מעבר שתחייב את המשך קיומם של מערכת הכפייה (המדינה) ושל החוק. הסתירה נמצאת בעיני דווקא בשינוי הכיוון הפתאומי הזה (מהיעדרו המוחלט של קודקס חוקים ל"חזרה" אל תהליך קודיפיקציה). ולדימיר איליין' לנין מדינה ומהפכה (משה בן-חורין מתרגם, 1984).

48 PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26, בעמ' 46.

49 ש.ם, בעמ' 31.

יש להוסיף ולציין כי יכולתם של פועלים להגיע עצמאית להחלטות שיפוטיות נכונות נבחנה באמצעות הפריזמה של מושג "האינסטינקט המעמדי". מעצם כוחה של ההשתייכות למעמדות הנמוכים נתפסו השופטים החדשים הללו כבעלי אותו אינסטינקט מעמדי בריא שאמור להנחותם. בשלב זה רכש המושג "תחושת הצדק" תכונות כמעט טבעיות, שהפכו אותו גם לאמין ומתאים הרבה יותר למערכת המשפט הסובייטית, שהכירה מפורשות באופייה המעמדי והכריזה על יחס מועדף לחברי קבוצות שנדחקו בעבר (גם כלכלית) לשולי החברה.⁵⁰ תכונות אחרות שנתפסו כנחלת מעמד הפועלים – יצירתיות או "יוזמה אינדיבידואלית" (*samodeiatel'nost*) – זכו גם הן שוב ושוב להדגשה אצל מחברים שונים.⁵¹ האינסטינקטים והתכונות הללו היו חבויים לכאורה מאז ומתמיד עמוק בנפשו של מעמד הפועלים, אולם רק אחרי 1917 ניתן להם דרור, שכן "מהפכה פרולטרית מחייבת יצירתיות", כדברי סטוצ'קה.⁵² לימים נדונה ופותחה התאוריה של פורטוגלוב גם בפרסומים אחרים של משפטנים סובייטיים מוקדמים. כמה מהם מתחו עליו ביקורת גלויה ולעגו לעצם הרעיון שאפשר לשפוט "מצבים פסיכולוגיים מורכבים [של הפושע] רק על סמך 'השכל הישר' [און לדחות נתונים של מומחה לביוכימיה על סמך 'תחושה פנימית']".⁵³ אף על פי כן, במשך שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים, "הרגשת הצדק המהפכני", "המצפון המהפכני" ושאר מושגים קשורים נותרו חלק מאוצר המילים המשפטי הסובייטי. יתרה מזו, נודעה להם גם השפעה הפוכה על התפתחותן של תאוריות משפטיות במרכז אירופה ובמערבה, משום שכל התפתחות בברית-המועצות קיבלה מיד סיקור נרחב בספרות הגרמנית.⁵⁴ עדיין, היה פער ניכר בין הנחות היסוד התאורטיות של המשפטנים הסובייטים המוקדמים לבין המציאות של הרפורמה המשפטית בשטח. את הסתירה הזו נבחן בפרוטרוט בחלק הבא.

ג. רגשות מעורבים: משפט מהפכני הלכה למעשה

המהפכה הרוסית של 1917 שינתה את הנוף הפוליטי, הכלכלי והתרבותי של המדינה מן הקצה אל הקצה. בין שאר התמורות של אותה תקופה סוערת, אחת הפתאומיות והמשמעותיות ביותר הייתה הרפורמה המשפטית.⁵⁵ חשוב לציין שהרפורמה יצרה סוג חדש ומהפכני של

- 50 SOROK LET SOVETSKOGO PRAVA, 1917-1957: PERIOD STROITEL'STVA SOTSIALIZMA 39 ראו (Olympiad S. Ioffe ed., 1957) (ארבעים שנות משפט סובייטי, 1917-1957: תקופת כינון הסוציאליזם).
- 51 Miacheslav Kozlovskii, *Proletarskaia revoliutsiia i* 3; בעמ' 36, לעיל ה"ש 36, בעמ' 3; *Stučka*, לעיל ה"ש 36, בעמ' 3. קוולובסקי "המהפכה הפרולטרית וחוק העונשין".
- 52 *Stučka*, לעיל ה"ש 36, בעמ' 3.
- 53 CHEL'TSOV-BEBUTOV, לעיל ה"ש 41, בעמ' 50, 63-64.
- 54 ראו למשל MAX RÜMELIN, RECHTSGEFÜHL AND RECHTSBEWUSSTSEIN: REDE GEHALTEN BEI DER AKADEMISCHEN PREISVERTEILUNG AM 6. NOVEMBER 1925, 4 (1925).
- 55 PETER H. JUVILER, ראו (המוקדמת) (LAW AND ORDER: POLITICS AND SOCIAL CHANGE IN THE USSR (1976); 4 REVOLUTIONARY JUSTICE: THE ESTABLISHMENT OF THE JUDICIAL REFORMS AND REVOLUTIONARY JUSTICE: THE ESTABLISHMENT OF THE

משפט – מושג שלא זכה למחקר ראוי, אף שנודעת לו חשיבות מכרעת להבנתנו את הקשר שבין משפט ורגשות בחברות הנתונות בתקופת מעבר. לדעת פורטוגלוב, המשפט הסובייטי המוקדם היה "מבודד לחלוטין ממערכות המשפט של העולם",⁵⁶ וכך ניתנה למלומדים הזדמנות ייחודית לחקור את יצירת הדין ואת התודעה המשפטית במסגרת מעין-ניסיונית. מאפיין ייחודי של התקופה הסובייטית המוקדמת, הרלוונטי להיסטוריה של משפט ורגשות, הוא המושג "צדק מהפכני", שקודם על ידי פוליטיקאים סובייטים רמי-דרג ובצווים שפרסמה מועצת הקומיסרים של העם (או סובנארקום; למעשה, הממשלה הסובייטית). הרעיון הוא שאת השופטים צריכה להנחות תחושת הצדק המהפכנית שלהם ואסור להם להגביל את עצמם למה שכונה "החוק הבורגני" הרשמי. למעשה, בשנים שלאחר המהפכה בוטלו כל החוקים שנחקקו לפניה, ועד יוני 1922 לא היה חוק עונשין ברוסיה הסובייטית. לרברי ההיסטוריון בן זמננו ואדים מוסייב (Musaev), בהיעדרן של נורמות שיפוטיות ברורות באותה תקופה, הלכה למעשה "השאלה המרכזית ששאלו את עצמן הרשויות בבואן לקבל החלטה הייתה מה מוכנה החברה החדשה לסבול ומה לא".⁵⁷ מאחר שצווי הממשלה הסובייטית (כמו העקרונות המנחים של המשפט הפלילי משנת 1919) סיפקו הנחיות קצרות ומעורפלות בלבד בשאלת אופייה של מערכת המשפט החדשה, נאלצו רשויות אכיפת החוק והשופטים להתמודד מדי יום ביומו עם המשימה הקשה של התאמה בין סיווגי פשיעה סכמטיים לתיקי פשיעה אמתיים. למותר לציין שהיו הבדלים מפליגים בין בתי המשפט. הניסוי המשפטי הסובייטי המוקדם היה חסר תקדים משום ששילב בין שליטה אידאולוגית קפדנית ומשטר דיכוי פוליטי לבין הגדרות משפטיות מעורפלות שעברו שינוי מתמיד, וכך ניתנו לבתי המשפט המקומיים חופש כמעט בלתי-מוגבל ושיקול דעת יוצא דופן במתן גזר דין.

תפקיד הרגשות בעשיית הצדק הוא נושא מרכזי בספרות המוקדשת למשפט ורגשות⁵⁸ – ובכל זאת, היסטוריונים כמעט לא חקרו את הנושא.⁵⁹ התפיסה הרגשית של הצדק שהגדירה את המשפט הסובייטי המוקדם שונה ממרבית מערכות המשפט המבוססות על הליך רציונלי. בצו הראשון על בתי המשפט, שהונפק בנובמבר 1917, נקבע כי על בתי המשפט המקומיים להתייחס לחוקיהן של ממשלות שהופלו רק אם אינם מתנגשים עם "המצפון המהפכני" (sovest) ועם "התודעה המשפטית המהפכנית" (pravosoznanie).⁶⁰ חוקרי משפט סובייטים

Court System in Soviet Russia, 1917-22, in RUSSIA'S HOME FRONT IN WAR AND REVOLUTION, 1914-22, 371 (Adele Lindenmeyr, Christopher Read & Peter Waldron eds., 2018)

PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26, בעמ' 23. 56

VADIM I. MUSAEV, PRESTUPNOST' V PETROGRADE V 1917-1921 GG. I BOR'BA S NEI 169 (2001) 57
(ואדים ' מוסייב פשיעה והמאבק נגדה בפטרבורג 1917-1921).

Terry A. Maroney, *The Persistent Cultural Script of Judicial Dispassion*, 58
99 CAL. L. REV. 629 (2011); Terry A. Maroney, *Angry Judges*, 65 VAND. L. REV. 1205
(2012); Carol Sanger, *Legislating with Affect: Emotion and Legislative Law Making*,
in PASSIONS AND EMOTIONS 38 (James E. Fleming ed., 2012)

לכמה יוצאים מן הכלל, ראו את הטקסט הנלווה לה"ש 2-4 לעיל. 59

O Sude, 26 SOBRANIE UZAKONENII I RASPORIAZHENII RABOCHEGO I KREST' IANSKOGO PRAVITEL'STVA 60
(1918) 401, 404 ("על מערכת המשפט", פרסום ממשלתי-רשמי).

הדגישו לימים את חשיבותן של התודעה המהפכנית (*soznanie*) ושל תחושה מהפכנית (*chuvstvo*) לעשיית משפט בימים הראשונים שלאחר המהפכה.⁶¹ עם זאת, הפרקטיקה השיפוטית התגלתה כמסובכת הרבה יותר. מצד אחד, שופטים רבים המשיכו להסתמך על החוק הישן מימי הצאר ובמיוחד על חוק העונשין משנת 1845 (*Ulozhenie o nakazaniiaakh ugovolnykh i ispravitel'nykh*) עוד שנים רבות לאחר אוקטובר 1917. אמנם ניתן לכך היתר מפורש בצו שפרסם והפיץ לבתי המשפט הקומיסר לענייני משפט,⁶² אך יש גם עדויות לכך שביישובים רבים נמשך תהליך האכיפה והשיפוט "כרגיל", ושהחוקים מהעידן שלפני המהפכה נותרו הבסיס היחיד להנמקה שיפוטית.⁶³ מנגד הורגשה גם נטייה מובהקת להקלה חריגה בענישה, במיוחד כלפי עבריינים בני המעמד הנמוך (פועלים ואיכרים).⁶⁴ בקונגרס של 1920 במוסקבה ביקרו משפטנים סובייטיים את חוסר העקביות ואת אי-הסדר שנוצרו כתוצאה מכך, וקראו לניסוחו של קודקס חוקים חדש.⁶⁵ בכך (ולא בשונה מפורטוגלוב) הם עודדו את השופטים להסתמך על ניסיון קולקטיבי (כלומר על תודעה משפטית סוציאליסטית) ולא על מצפונם האישי ועל רגשותיהם.⁶⁶ נוסף על כך, למרות ההתעקשות למנות שופטים ממעמד הפועלים, חסרי כל הכשרה משפטית קודמת, הלכה למעשה נאלצה המדינה החדשה להסתמך במשך תקופה ארוכה על גוורדיה ותיקה של משפטנים מומחים. בעיה זו קיבלה הכרה מפורשת אצל חוקרים ועורכי-דין סובייטיים מוקדמים, שקוננו על הקשיים הכרוכים בשיתוף "המוני הפועלים" במפעל הבנייה של המדינה כדמוקרטיה פרולטרית.⁶⁷

- 61 N. Totkii, *Pravo I revoliutsiia*, 1 PRAVO I ZHIZN' 9 (1922) (נ' טוצקי "משפט ומהפכה"); A. Trainin, *O revoliutsionnoi zakonnosti*, 1 PRAVO I ZHIZN' 5 (1922) (א' טריינין "על צדק מהפכני").
- 62 ראו פריט *Fond A-353, opis' 1, delo 1, ll. 24-27 rev* (State Archive of the Russian Federation (GARF)).
- 63 השוו למשל להתמשכות ההליכים בתיק הפלילי הבא, לפני המהפכה ואחריה: פריט *Fond 174, opis' 3, delo 1, ll. 4, 14 rev* (Central State Archive of St. Petersburg).
- 64 ראו Matthew Rendle, *Mercy amid Terror? The Role of Amnesties during Russia's Civil War*, 92 SLAVON. & E. EUR. REV. 449 (2014); Pavel Vasilyev, *Revolutionary Conscience, Remorse and Resentment: Emotions and Early Soviet Criminal Law, 1917-1922*, 90 HIST. RES. 117, 127, 130-132 (2017); Pavel Vasilyev, *Sex and Drugs and Revolutionary Justice: Negotiating 'Female Criminality' in the Early Soviet Courtroom*, 16 J. Soc. POL'Y STUD. 341, 349-350 (2018).
- 65 G.V. SHVEKOV, *PERVYI SOVETSKII UGOLOVNYI KODEKS* (1970) (ג' ו' שבקוב "חוק העונשין הסובייטי הראשון").
- 66 ראו פרוטוקולים והחלטות מהקונגרס השלישי הכללי של עובדי מערכת המשפט הסובייטית (פרסומי משרד המשפטים של ברית-המועצות, 1921). <https://bit.ly/2OXpiiI>
- 67 ראו PORTUGALOV, לעיל ה"ש 26, בעמ' 31-32; עוד ראו CHEL'TSOV-BEBUTOV, לעיל ה"ש 41, בעמ' 50, 54-55; V. Antonov-Saratovskii, *O revoliutsionnoi zakonnosti*, 3-4 REVOLIUTSIONNAIA; 54, 50 (1926) (ו' אנטונוב-סרטובסקי "על צדק מהפכני").

היו אילוצים חשובים נוספים שעייכו את הנהגת המודל המשפטי הניסיוני. כמעט מיד לאחר עלייתם לשלטון באוקטובר 1917 נקלעו הבולשביקים למלחמת אזרחים רחבת היקף, ונאלצו להתמודד עם התערבות גוברת והולכת של צבאות זרים שעה שהגיעה לקצה מלחמת העולם הראשונה. בפועל, נוצר מצב שבו המדינה הסוציאליסטית המתהווה שיוועה למשאבים חומריים, כספיים ואנושיים ונאלצה לנקוט אמצעים יוצאי דופן רק כדי להבטיח את הישרדותה (כמו גם את הישרדות אזרחיה). משטרה פוליטית, בתי משפט מיוחדים ששפטו את מתנגדי המהפכה ושאר אמצעים חוץ-שיפוטיים שגשו וסיכלו למעשה את הרפורמה במשפט הפלילי שאמורה הייתה להתבסס לכאורה על עקרונות של "תחושת הצדק".

אם לא די בכך, רעב, קור ומחלות היו חלק בלתי-נפרד מחיי היום-יום של האוכלוסייה הרוסית בשנים 1917-1922.⁶⁸ המחסור החמור כמעט בכל מוצרי הצריכה מצא ביטוי גם בפרקטיקה המעשית של בתי המשפט הסובייטיים המוקדמים, שלעתים קרובות נאלצו לפעול במשך שבועות ללא נייר, עפרונות או קולמוסים ודיו (שלא לדבר על מכונות כתיבה), ועל כן הכריזו על-יפה על פסק הדין או נאלצו לדחות את הדיונים עד להודעה חדשה.⁶⁹ במהלך ישיבה של שופטי בתי המשפט של העם בעיר פסקוב, באביב 1921, ראש המחלקה המשפטית באזור, אדם בשם פלוריאנסקי (Florianskii), אף הזהיר ואמר כי "מחסור מוחלט במכשירי כתיבה בבתי המשפט של העם מאיים על הפסקת פעילותם".⁷⁰

יתרה מזו, באזורים מסוימים לא היו כלל שופטים בעיצומה של מלחמת האזרחים הרוסית. ביוני 1919 החליט מנהלן משפטי במחוז נובורוז'וב שבמערב רוסיה, א' פ' גריגורב (Grigor'ev), לערוך ביקורת במשרדיהם של הכפופים לו, וגילה שכולם נעדרים ממקום העבודה בשעות העבודה המקובלות, וכמה מהם אף יצאו מהעיר (ולא בשליחות רשמית). כמה מהמשרדים היו שוממים לחלוטין – לא נותרו בהם אפילו מזכיר או שרת. למרות אזהרתו החריפה של גריגורב, שהבטיח להגיב ביד קשה על מה שנראה כמו "ירשלנות" או "חבלה",⁷¹ נראה שמנהלים רבים דיווחו על מקרים דומים במשך כל תקופת המהפכה.⁷² במידה מסוימת, דוגמה זו משקפת מגמה כללית יותר של אי-סדרים ושל ביזור שלטוני בימי מלחמת האזרחים ברוסיה, אך יש גם רמזים לכך שעיסוקו של השופט נתפס כמקצוע מלחיץ ובשכר זעום, כך שהאזרחים בתקופה הסובייטית המוקדמת נמנעו ממנו בכל מחיר.⁷³ שילוב של הגורמים שפורטו לעיל, נוסף על ההתכוונות המחודשת של המדינה הסובייטית ואימוצה של "מדיניות כלכלית חדשה" (נא"פ) וקפיטליסטית למחצה בראשית

68 Z. G. FRENKEL, PETROGRAD PERIODA VOINY I REVOLIUTSII: SANITARNE USLOVIA I ראו (1923) KOMMUNAL'NOE BLAGOUSTROISTVO (ז' ג' פרנקל פטרוגרד בתקופה המלחמה והמהפכה): תנאים תברואתיים ושיפור קהילתי).

69 ראו פריט *Fond R-515, opis' 1, delo 4, l. 45, 63 rev.* מתוך ארכיון המדינה במחוז פוסקוב (State Archive of Pskov Region).

70 שם, פריט *Fond R-515, opis' 1, delo 4, l. 74 rev.*

71 ראו פריט *Fond R-1315, opis' 1, delo 34, ll. 34-34 rev.* מתוך ארכיון המדינה בעיירת וליקיייה לוקי (State Archive in the City of Velikie Luki).

72 ראו פריט *Fond R-515, opis' 1, delo 2, ll. 32-32 rev., 35-38, 63 rev.* מתוך ארכיון המדינה במחוז פוסקוב.

73 ראו פריט *Fond R-262, opis' 1, delo 4, l. 145 rev.* מתוך ארכיון המדינה בעיירת וליקיייה לוקי.

שנות העשרים, הובילו בשנים 1922-1923 לנטישת המודל המשפטי הניסיוני ולהשבתה של מערכת משפט קונבנציונלית יותר. עם זאת, תוך כדי הנורמליזציה המתמשכת של חי היום-יום בשנות העשרים, ותוך כדי קודיפיקציה הדרגתית של החוק הסובייטי מתוך כוונה להעניק "בסיס איתן לסדר המשפטי המהפכני",⁷⁴ היו גם רבים שנמלאו נוסטלגיה לתקופה הרומנטית והכאוטית של מלחמת האזרחים – למה שכונה "קומוניזם המלחמה" ולמעשה גם לאותו "צדק מהפכני".⁷⁵ אכן, אי-אפשר להתייחס בפשטנות לתהליך הקודיפיקציה כאל שלב בלתי-נמנע בהתפתחות הכרונולוגית של המשפט הסובייטי (או של כל משפט פוסט-מהפכני, לצורך העניין). ב-1922 הציע המשפטן איליה סלאבין (Slavin) נקודת מבט אלטרנטיבית בפרשנותו לחקיקה של חוק העונשין הסובייטי הראשון: "המהפכה לא נקברה בארכיונים, והתודעה המשפטית המהפכנית צריכה לבלוט בכל הכרעה שיפוטית: ייתכן שהנורמות הכתובות מגבילות אותה, אך הן לא מבטלות אותה כליל".⁷⁶ בכל זאת, בסוף שנות העשרים, הדעה הרומנטית הזו נדחקה בהדרגה הצדה על ידי חברי המנגנון המפלגתי ומשפטנים מהזרם המרכזי.⁷⁷ בטווח הארוך, עקרון הקודיפיקציה עמד בסתירה מהותית להיגיון של מודל תחושת הצדק.

לאורך ההיסטוריה הרוסית המודרנית ניטש ויכוח בשאלת היחסים בין החיים על פי החוק (*po zakonu*) לחיים על פי הצדק (*po spravedlivosti*). היו מלומדים שטענו כי השניים אינם משלימים זה את זה (כמו בהמשגות המקובלות של שלטון החוק / *Rechtsstaat*) אלא

- 74 *O vvedenii v deistvie Ugolovnogo Kodeksa RSFSR*, 15 SOBRANIE UZAKONENII I RASPORIAZHENII RABOCHEGO I KREST'IANSKOGO PRAVITEL'STVA 1 (1922) (פרסום ממשלתי רשמי בעניין "על חקיקת חוק העונשין של הרפובליקה הסובייטית הפרטיבית הסוציאליסטית הרוסית").
- 75 Vladimir P. Buldakov, *Destruktsiia lichnosti revoliutsionera v Rossii, 1920-e gg*, in CHELOVEK I LICHNOST' V ISTORII ROSSII: KONETS XIX-XX VEK 162 (N. V. Mikhailov et al. eds., 2013) (ולדימיר פ' בלדקוב "הרס אישיות המהפכן ברוסיה של שנות ה-20"); Vladimir N. Brovkin, *Kul'tura novoi elity, 1921-1925*, 8 VOPROSY ISTORII 83 (2004) (ולדימיר נ' ברובקין "תרבות האליטות החדשות, 1921-1925").
- 76 Ilia V. Slavin, *Sud i novaia ekonomicheskaiia politika*, 1 EZHENEDEL'NIK SOVETSKOI IUSTITSII 6 (1922) (איליה סלאבין "בית המשפט והמדיניות הכלכלית החדשה"); השוו. O. Iu. Vinnichenko & O. V. Filonova, *Modernizatsiia sudebnoi sistemy v period NEPA* (2013) (א' ו' ויניצ'נקו ו' ו' פילונובה מודרניזציית מערכת המשפט הרוסית בתקופת המדיניות הכלכלית החדשה).
- 77 S. N. Orolovskii, Trainin ו-Totskii, לעיל ה"ש 61; Antonov-Saratovskii, לעיל ה"ש 67; *Revoliutsionnaia zakonnost' v periody voennogo kommunizma i NEPA*, 2 VESTNIK VERKHOVNOGO SUDA SSSR I PROKURATURY VERKHOVNOGO SUDA SSSR 22 (1927) (ס' נ' אורולובסקי "צדק מהפכני בתקופות המלחמה הקומוניסטית והמדיניות הכלכלית החדשה", פרסום מתוך העלון הרשמי המשותף של בית המשפט העליון ומשרד התובע הכללי בבית המשפט העליון בכריית-המועצות); M. I. Vasil'ev-Iuzhin, *Proletarskaia revoliutsiia i sud*, 4 VESTNIK VERKHOVNOGO SUDA SSSR I PROKURATURY VERKHOVNOGO SUDA SSSR 3 (1927) (מ' ו' וסילייב-יוז'ין "המהפכה הפרולטרית ומערכת המשפט"); V. Iakhontov, *O revoliutsionnoi zakonnosti*, 1 SOVETSKOE PRAVO 3 (1926) (ו' יחונטוב "על צדק מהפכני").

סותרים זה את זה.⁷⁸ ניסויים משפטיים בתקופה הסובייטית המוקדמת היוו ניסיון שאפתני (ובמובנים מסוימים מוצלח) להתגבר על הבחנה זו באמצעות החלפה של שופטים בורגניים ואנשי מקצוע בכני העם, וכן בתערוף הרגש וביצירת דין מאולתרת של שופטים על פני הרציונליות הקרה של חוק העונשין ושל המדינה. במידה מסוימת, ניסיון זה – שהתבסס על שיח ועל פרקטיקות רגשיות ומשפטיות קיימות⁷⁹ – ניצל גם את אופייה הגמיש וההפכפך של תקופת המהפכה.

עם זאת, ניתוח המשפט הסובייטי המוקדם מראה שהיו גם פערים מהותיים בין כתביהם של המלומדים לבין יישומו בשטח של המודל המשפטי החדש. אמנם תפקידו של הרגש בתורת המשפט זכה להכרה תוך חודשים ספורים של אייזיבות מהפכנית, אבל לא בהכרח עלה בקנה אחד עם צרכיה הפוליטיים/אידאולוגיים של המדינה, מה שהוביל בסופו של דבר להשבת העטרה לקודקס החוקים. כפי שהוכיח גם הניתוח של פורטוגלוב בחיבורו משנת 1922, לאחר שדעכה קמעה האופוריה המהפכנית בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת, משפטנים רבים הגיעו למסקנה שתחושת המצפון ורגשות אחרים אינם רצויים בהקשר המשפטי, ושמוטב לרתום אותם ולהחליפם במונחים משפטיים כוללניים יותר שנתפסו כקלים יותר לבקרה. הצעד אמנם הוסווה בכישרון רב כמעין החזרה של התודעה המשפטית הסוציאליסטית אל ההמונים, אך בסופו של דבר הוא אפשר לכירוקרטים של המפלגה לשוב ולשלוט במערכת בתי המשפט, ובכך סלל את הדרך להופעתה של מכונת הדיכוי הסטליניסטית בשנות השלושים.

78 JANE BURBANK, RUSSIAN PEASANTS GO TO COURT: LEGAL CULTURE IN THE COUNTRYSIDE, ראו 1905-1917 (2004); REFORMING JUSTICE IN RUSSIA, 1864-1996: POWER, CULTURE, AND THE LIMITS OF LEGAL ORDER (Peter H. Solomon ed., 1st ed. 1997); Laura Engelstein, *Combined Underdevelopment: Discipline and the Law in Imperial and Soviet Russia*, 98 AM. HIST. REV. 338 (1993); GERECHTIGKEIT IN RUSSLAND: SPRACHEN, KONZEPTE, PRAKTIKEN (Nikolaj Plotnikov ed., 2019); PRAVDA: DISKURSY SPRAVEDLIVOSTI V RUSSKOI INTELLEKTUAL'NOI ISTORII (Nikolaj Plotnikov ed., 2011) (פראבדה: דינונים על צדק בהיסטוריה האינטלקטואלית של רוסיה); J. Baberowski, *Das Justizwesen im späten Zarenreich 1864-1914: Zum Problem von Rechtsstaatlichkeit, politischer Justiz und Rückständigkeit in Russland*, 13 ZEITSCHRIFT FÜR NEUERE RECHTSGESCHICHTE 156 (1991); OSTEUROPAISCHE RECHTSKULTUR: STUDIEN ZU LITERATUR UND RECHT IN RUSSLAND UND DER UKRAINE VON DER FRÜHEN NEUZEIT BIS ZUR GEGENWART (Alfred Sproede, Georg Schomacher & Oleksandr WILLIAM E. POMERANZ, LAW AND THE RUSSIAN STATE: ולאחרונה גם; Zbirko eds., 2013). RUSSIA'S LEGAL EVOLUTION FROM PETER THE GREAT TO VLADIMIR PUTIN (2019)

79 Tatiana Borisova & Jukka Siro, *Law between Revolution and Tradition: Russian and Finnish Revolutionary Legal Acts, 1917-18*, 2 COMP. LEGAL HIST. 84 (2014); Tatiana Iu. Borisova, *The Legitimacy of the Bolshevik Order, 1917-1918: Language Usage in Revolutionary Russian Law*, 37 REV. CENT. & E. EUR. L. 395 (2012); Daniel Newman, *Cassation of Criminal Cases from Moscow Province Courts and Tribunals, 1921-1928*, 41 SOV. & POST-SOV. REV. 146 (2014)

מסקנות

מאמר זה דן בהתפתחות השיח המשפטי בנושא "תחושת הצדק" ותפקידו של הרגש בשיקול הדעת השיפוטי ברוסיה של שלהי שלטון הצאר ושל ראשית העידן הסובייטי. הוא העלה את האפשרות שהתאוריות הפסיכולוגיות החדשות של תחילת המאה העשרים שאבו השראה מהתפתחותן של אסכולות משפטיות חדשות באירופה הקונטיננטלית, אך גם יצרו דרכי חשיבה חדשות על אודות הרגש השיפוטי בהקשר רוסי ייחודי מאוד. המהפכה של 1917 הייתה נקודת מפנה חשובה בהתפתחותם של רעיונות רדיקליים, ובסופו של דבר אף הקלה על יישומם בדמותו של השיפוט המהפכני. לבסוף, המאמר הדגיש את הקשיים הפרגמטיים ואת האילוצים המוסדיים שפגמו בפרויקט האוטופי הנועז והובילו למותו כעבור שנים ספורות בלבד. עם זאת, כפי שחקרתי בפרסום קודם,⁸⁰ יש כמה מורשות חשובות של הרפורמה הסובייטית המוקדמת הזו שהכניסה את הרגש למשפט (ברמה של פסיקות מסוימות, הליכים משפטיים ואפילו טיעונים ספציפיים) – מורשות ששרדו את תהליך הקודיפיקציה של 1922 ואף האריכו ימים עד ימינו אנו.⁸¹

לסיכום, ברצוני להדגיש עד כמה משמעותית התמורה הפוליטית לקיומה של רפורמה קיצונית בתחום הרגש השיפוטי. על המסגרות האינטלקטואליות והמוסדיות להתקיים זו בצד זו כדי להבטיח שהשופטים יוכלו לפעול על בסיס רגשותיהם ולהפעיל שיקול דעת שיפוטי במידת הצורך. עם זאת, הדבר מוביל כמעט בהכרח גם למידה רבה מאוד של עצמאות שיפוטית, שאולי עשויה להיתפס כאופורטוניסטית עד כדי מסוכנת ממש, הן מצד הרשויות והן מצד האוכלוסייה הכללית. מובן שההיסטוריה הקצרה והסוערת של תחושת הצדק בהקשר של רוסיה בשלהי שלטון הצאר ובראשית העידן הסובייטי אינה מספקת פתרון מן המוכן לבעיה זו; היא גם לא מציעה מתכון למערכת של איזונים ובלמים שיכולה לאפשר לאותה תחושת צדק לפעול בחופשיות, ובה בעת גם להגן עליה מפני הסכנות הפוטנציאליות שלה. במקום זאת, היא מדגישה את חשיבותן של הגבלות מוסדיות וחומריות ליצירתה של רפורמה מקיפה בתחום הרגש השיפוטי, ואולי אף מזהירה אותנו מפני תפיסה אופטימית מדי של כל רפורמה עתידית.

80 Vasilyev, *Beyond Dispassion*, לעיל ה"ש 2, בעמ' 282–283.

81 השוו למשל לביקורת של יקטרינה מישינה, המייחסת את פגמי מערכת המשפט הרוסית כיום, לשרירותיות הנהוגה עוד מימיה המוקדמים של מערכת המשפט הסובייטית. Ekaterina Mishina, *The Soviet Legacy: The Impact of Early Bolshevik Law Felt Up to the Present*, INSTITUTE OF MODERN RUSSIA (Nov. 1, 2013), <https://bit.ly/38zppbN>. יש לציין, עם זאת, שיש מקום גם לפרשנות חיובית יותר של אותה "מורשת".